

Sn. M. Sözen'e sunularak

6.7.1982

Koçun

ORHAN TUNÇER

DOĞU YÖNÜNÜN TÜRK KÜLTÜRÜNDEKİ YERİ VE
MEZAR MİMARİMİZE ETKİSİ

VIII. Türk Tarih Kongresi II. Cilt'den ayrıbasım

TÜRK TARİH KURUMU BASİMEVİ—ANKARA

1981

0.bas No = ab0496
Yer No = ab488

ÇEKÜL KÜTÜPHANESİ

DEMİRBAŞ NO. *ab0496*

SINIFLAMA NO.

ab0488

BAĞIŞCI

GELİŞ TARİHİ

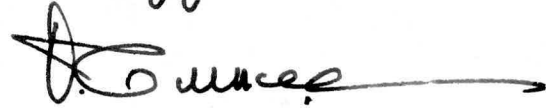
6.7.1982
ANKARA.

Sn. Sozen Doslum.

Size oğlum ile birkaç ayubasem'ından
gönderiyorum.

Sarımsın yarın Hacettepe'den benim do-
ğentlik basurum ile ilgili tezim adresinize pos-
talanacak. Önemiş katil olduğu için haber ver-
mekte yarar gördüm. Elinize geç geçer tarafıyla
bunları yazıyor gerekli yardımleri esirgemiyecenize
inaniyorum.

Saygılarımla.

DOĞU YÖNÜNÜN TÜRK KÜLTÜRÜNDEKİ YERİ VE MEZAR MİMARİMİZE ETKİSİ

ORHAN TUNÇER

Kültürümüzü incelediğimiz zaman, yönlerin, coğrafyadaki boyutlarını aşarak başka anlamlar taşıdığını görürüz. Bunlar içinde özellikle DOĞU bir değer ve ağırlık taşıyor. Konuyu değişik açılardan inceliyelim.

1. Devlet anlayışı ve askerî yönden DOĞU:

Güneşin doğuşu, batışı, gece, gündüz, yer, gök, büyük dağlar, kutsal ormanlar, mitolojik anlamları yanında, devlet düzen ve işleyişinde önemli etken idiler. Göktürk devletinin batı yanları, doğuya oranla daha zengin topraklara sahipti. Ancak doğu yön, güneşin doğduğu yön olması nedeniyle başkente, Orhun nehrinin kaynaklarında Ötüken'e ayrılmıştı. Hunlular, Uygurlar, Juan-Juan'lar Cengiz Han da hep böyle yaptı. Burası kutsal sayılıyordu. Ne zaman ki Kubilay Han, Başkenti buradan Hanbalık'a taşıdı, imparatorluğunun parçalanmasına yol açtı. Gerçekte Ötüken, erişilmesi zor, güvenli, içerlek oluşu açısından askerî bir anlam da taşıyordu. Bu görüşü bakın Bilge Kaan nasıl dile getiriyor "... Doğuda gündoğusuna, güneyde günortasına, batıda günbatısına, kuzeyde geceortasına kadar onun içindeki millet hep bana tabidir. Bunca milleti hep düzene soktum. O şimdi kötü değildir. Türk hakamı Ötüken ormanında oturursa ilde sıkıntı yoktur... Ötüken ormanından daha iyisi hiç yokmuş. İli tutacak yer Ötüken ormanı imiş... Bu yerde oturup Çin Milleti ile anlaştım. Altını, gümüşü, ipeği, ipekliği sıkıntısız öylece veriyor..... Ötüken yerinde oturup kervan, kabile gönderirsen hiç bir sıkıntın yoktur. Ötüken ormanında oturursan ebediyen il tutarak oturacaksın." Görülüyor ki Göktürklerde gök yanı doğudaydı. Devlet doğudaydı. Hakan doğudaydı. O nedenle hakanın en yakınları, büyük memurları, oğulları ve özellikle büyük oğlu (Velihaht) doğuda yanında bulunurdu. Hükümdarın kardeşleri ise batıdaydılar.

2. Mitolojik ve dinsel yönden DOĞU :

Türk Mitolojisinde yüksek dağların ayrı bir yeri vardır. Tanrının dünyaya, dünyanın tanrıya en yakın olduğu yer buraları olduğu şeklinde düşünüldüğü için Ötüken dağları ayrı bir önem taşıyordu. Orası devletin gök yanı idi. Kutsallaşıyordu, böylece.

6. y.' da büyük Türk Devletini kuran Göktürk boyu Şaman idi. Ulusal yazı ve dili kullanacak kadar uygar idiler. Harfleri sert ağaçlara oyup yan-yana dizerek kitap basabiliyor, kendilerine özgü olarak kâğıt yapıyorlardı. Hakanlarının çadırı Ötüken'de idi ve kapısı doğuya bakıyordu. Verbitski'nin anlattığına göre Altaylarda ruh ve tanrı için yaptıkları törenlerde, özellikle büyük tanrıları Ülgen için olanında, ortaya bir çadır kurulur, içine orta yere büyükçe bir kayın ağacı dikilir. Bu çadır diğerlerinden büyüktür. Ve kapısı doğu yöndedir.

3. Yönler, renkler ve dil açısından DOĞU :

Orhun Türkleri, dünyanın dört yanını, yüzlerini doğuya çevirerek adlandırıyorlardı. Böylece sağ yanları güney, sol yanları kuzey ve arkaları batı oluyordu. Hunluların hakamı, doğan güneşe tapmak için her sabah karargâhından çıkardı. Türk olmayan Uhuan'ların çadırlarında da kapı doğu yöneydi. Giderek Şamanizm'in, Moğollarca da benimsendiğini görürüz. İbnüle sir ve Banzarov, Moğolların güneş doğduğunda ona yaptıklarını belirtir. Bu gelenek bugün orada ve Anadolu-muzun belli kesimlerinde hâlâ yaşar.

Renklerin de yönlerle ilgisi vardı. Güney, beyaz, kuzey kara (kara= Büyüklük, yükseklik) idi. Bugün Anadolumuzda da kuzeydeki denize karadeniz diyoruz. Doğu, yeşil ve Gök adıyla simgelenmişti. Bir ara batı için ak, güney için kızıl da kullanıldı.

Yönler için, yüz doğuya çevrilerek sözcükler türetilmişti. Orta Asya Türkçesinde İlgeru, ileri, ileriye, doğuya demektir. Bunun gibi Kün- Toğsık veya Toguşi (gün doğusu), Öngdun (Önde), doğuda, öngdüneyin (doğudan), öngdürti (önden, doğudan), Öngre (önde, doğuda), tan (tan, sabah, doğu) demektir. Buna göre Kidin, bidirti, kirü (geri), kün-batsık (gün batısı) demek oluyordu. Birgaru, birdin, birdineyin, sağla, Yırtın, yirde, yırdınayın da solla (kuzeyle) eş anlamdaydılar.

Kutadgu Bilig'e göre sağ taraf iyi (Edgü) ve iyilik getiriyordu. Cennet bu yöneydi. Cehennem solda, kuzeydeydi. Sağ yana en yakınlar alınırdı. Dede Korkut'da Bay Böre'nin, oğlu Bamsı Beyrek'i sağında oturttüğünü okuruz.

4. Ölü gömme ve mezar mimarisi açısından DOĞU :

Tuyahtı ve Kuray kasabaları yöresinde yapılan kazılarda ölümler, başları doğuya ve kuzeye gelecek biçimde gömülmüşlerdi. Tuyahtı'daki kurganda, üç kat elbise giydirilmiş olarak gömülen ölünün başı kuzey doğu yönündeydi.

Şamanist Türklerin kendilerine özgü gömü töreleri vardı. Bunların bazı bölümleri, göçebe Türk boylarının destanlarında anlatılır. Manas destanı bunların en ilginçidir. Çokan Velihanov tarafından Han Köketey'in gömülüşü törenine ait söylentide, ölüm döşeğinde yatan Köketey vasiyetini şöyle yapar "Etimi keskin kılıçla sıyırınız, zırhımı giydiriniz. Deriye sarıp beyaz kefenimi başımın altına koyunuz. Başımı doğuya yöneltiniz"

Taşnineler de kurganlar kadar önemli belgelerdi. Moğolistan'dan Karadeniz steplerine kadar ki geniş alana dağılan erkek ve kadın heykelleri, göbekleri düzeyinde ellerinde bir kadeh tutuyorlardı. 1893 yılında okunan Orhun yazıtlarından, bunlara kendilerinin balbal dediklerini öğreniyoruz. Rahip Rubruk 13. y. da buralarda yaptığı gezileri anlatırken, Kıpçak ve Kuman boylarına ve hatta Moğollara ait kurganların üzerine konan heykellerin yüzlerinin doğuya baktığını belirtir. Bugün mezarlarımızın baş ucuna diktiğimiz şahidelerin de yazılı yüzü doğuya bakar. M. S. 3. y.' da ortaya çıkan Toba'lar, Hun geleneğini sürdürdü. Siyenpilerin yöntemi gibi bunlar da ilkbaharın ilk ayında Gök - Tanrı'ya doğu tarafta bulunan tapınaklarında kurban keserlerdi. Radlof'un incelemelerine göre Altaylılar kurban ettikleri atın başını doğuya çevirirler. Şeroşevkiy'in verdiği bilgiye göre Yakutistan'ın ıssız yerlerinde evlerin kapıları kesinlikle doğuya bakar. Şamanist Büryanlar da böyle yapıyorlar. Viladimirtsov'un anlattığına göre Moğol dilinde söylenegelen barun (sağ tarafta), aslında yazı dilinde Orhun Türk yazıtlarında olduğu gibi güney demektir. Bu da yüzün doğuya yönelik olduğunu gösterir.

Değerlendirme :

Yukarıda sıraladığımız örneklerden anlaşıldığı kadarıyla doğu kavramı güncel yaşamımıza, evlerle mimarimize ve özellikle barklarla mezar mimarimize girmiş bulunuyor. Bu anlayış, Anadolumuza da uzanır. Örneğin : Isparta - Eğridir Şeyh Mehmet Duduki kümbeti, Isparta - Atabey Ertokuş Medresesi kümbeti, Konya Tacülvezir ve

Kesikbaş kümbetleri, Bitlis - Ahlat Anonim kümbeti Niğde Gündoğdu kümbeti tek katlı olup kapıları doğuya bakar.

Erzincan - Kemah Melik Mengücek Gazi Kümbeti, Eskişehir - Sivrihisar Alemşah kümbeti, Kayseri Gevher Nesibe Şifahanesindeki türbe, Afyon - Çay - Eber köyü Esirüddin Ebheri kümbeti, Ankara Yörük Dede (Doğan Bey) kümbeti, Konya Ilgın Şeyh Bedrettin ve Kalender Baba kümbeti, Tunceli - Çemişkezek'teki kümbet iki katlı olup her iki katın kapıları doğuya bakar.

Bitlis - Ahlat Erzen Hatun kümbeti, Hasan Padişah ile Kuze-yindeki yarım kümbetler, Elimoğlu Hurşit kümbeti, Emîr Bayındır Kümbeti, Şirin Hatun - Boğatay Aka kümbeti, Hüseyin Timur - Esen Tekin Kümbeti, Ulu kümbet ve kitabesiz ile Erzurum Gümüşlü ve Karanlık kümbet, Van - Erciş - Akçayuva köyü yamacındaki kümbet, Niğde - Aksaray Selime köyündeki Selime Sultan kümbetinin cenazelik katları kapısı doğuya bakar.

Diyarbakır Sultan Şücaeddin kümbeti, Elazığ - Harput Arap Baba türbesi, Kayseri Avgunlu Medresesi türbesi, Konya Seyfeddin Sungur kümbetlerinin üst kat kapıları doğuya bakar.

Tokat - Niksar Kırkkızlar kümbeti, Konya - Doğanhisar - Yen-diğin köyü Kuzucu Sultan kümbeti, Konya Alâeddin camii avlusundaki 2. Kılıç Arslan ve yarım kümbetlerinin her iki kat kapıları kuzeydoğuya bakar. Sivas Divriği Nurettin Salih kümbetini bugünkü bilgimize göre tek katlı kabul ediyor ve kapısının kuzey doğuya baktığını görüyoruz. Kayseri Han camii kümbeti üst kat kapısı da kuzeydoğuya bakar.

Damgan Cihil Duhteran kümbetinin kapısı güneydoğuya, Abarguh kümbeti Ali'nin ve Karagan (Harrekan) da doğudaki 1 nolu kümbetin kapıları da kuzeydoğuya yöneliktir. Kümbeti Kâbus'un da külâhta doğuya açılan bir penceresi vardı. Kendisi, günün ilk ışınlarının ta-butuna vurmasını vasiyet etmişti. Merağa'da yine Büyük Selçuklulara ait kümbeti Surh ile kümbeti Kabud'un cenazelik katı kapıları doğuya bakıyor.

Çoğunluğunu 13. y.'ın oluşturduğu yüzüç kümbet içinde kırküz tanesinin kapısı doğuya veya yakınlarına yöneliktir. Bu %42 oranı, bütün içinde önemli bir yer tutar. Kapısı kuzey yönde olan kümbetler ise ikinci sırayı kapsıyor. Bunun nedenini mimaride bulmaktayız. Cenazelik katının alt yarısını toprağa gömüp üst yarısını cepheye katıp dışarıda göstermek, Azerbaycan ve Anadolumuzda oluşur. Böylece

mescid katına bir merdiven gereği ortaya çıkar. Mihrap ortalama olarak Türkiye için güneyde olunca, giriş - çıkış için ibadet yerlerinde en uygun yön kuzey oluyor. Sağlı - sollu (Simetrik) ve çıkmalı (konsol) merdivenlerin altına da eksene gelecek biçimde cenazelik katı kapısını yerleştirmek mimari bir çözümdür.

Kümbetlerimizde kapıların güney ve batıya da yönelik olduğunu görüyoruz. Belki bunların da sezemediğimiz bir nedeni vardır. Sanırım burada şehir dokusu önemli bir etkidir.

Görüşümüzü özetliyecek olursak : kümbet mimarimizde cenazelik katının kapılarının doğuya bakışı ve çoğunlukta oluşu bir raslantı olmayıp Türk Tarihiyle birlikte süregelen (Doğu)nun kutsallığı ve geleneğinin yansımaları olabilir. Sanırım, diğer yapılar da incelenebilirse daha sağlam sonuçlar çıkar. Ancak, mezar yapıları dinsel açıdan bu geleneğe daha uygun türlerdir. Bu bakımdan bütün içinde ayrı bir bölüm olarak değerlendirilmelidir.

Sezgi olarak başladığımız ve başka bulgularla desteklendiğini gördüğümüz bu görüşümüzün ileriki çalışmalara yardımcı olmasını diliyoruz.